

ները խանգարեցին կայսրին միանալու Արշակի և Պրոկոպիոսի գլխավորած զորքերին⁶⁹, Հուլիանոսը, հույս չունենալով, թե սպասվող օգնությունը կըստանա և համոզված, որ պարսիկներին հաղթել չի կարող, դիմում է նահանջի և սպանվում թշնամու նիզակից⁷⁰։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԾԱՆՐԱՑՈՒՄԸ 363 Թ. «ԱՄՈԹԱԿԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՑ» ՀԵՏՈ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՑԱՆ ԻՐԱՆԻ ԶԱՎԹՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Հուլիանոս Ուրացողի մահը և կայսրության անհաստատ վիճակը միանգամայն նոր իրադրություն են ստեղծում։ Կայսր հռչակված Հովիանոսն (363—364) շտապում է Իրանի հետ հաշտություն կնքել երեսուն տարով (363—393), որն Ամմիանոսն անվանում է «ամոթալի»⁷¹, քանի որ այդ դաշնագրով Հռոմին զաշնակից Հայաստանն այնուհետև թողնվում էր բախտի քմահաճույքին։

Շապուհ Բ-ն վերջապես հասնում է իր նպատակին։ Դաշնագրի համաձայն հռոմեացիները պարսիկներին զիջում են «անդրտիգրիսյան» այն երկրները, որոնք 298 թ. Մծբինի դաշնագրով անցել էին Հռոմին. հարավային Հայաստանի Աղծնիք, Մոկք, Կորդուք, Մավդեք և Ռեհիմենե գավառները՝ 15 բերդերով ու քաղաքներով, որոնցից խոշորագույններն էին Մծբինը, Սինգարան և Կաստրա-Մավրորումը⁷², Արևելքի առևտրական խոշորագույն կենտրոն Մծբին քաղաքը 120 տարով, մինչև 483 թ., փաստորեն ընդմիջտ, հանձնվում էր Սասանյաններին։ Սակայն ամենակարևոր կետն այն էր, որ հռոմեացիները պարտավորվում էին այսուհետև չխառնվել Հայաստանի և Վիրքի (Իրերիայի) գործերին։ Հովիանոսը խոստանում էր չօգնել Արշակ Բ-ին, եթե Շապուհ Բ-ն պատերազմական գործողություններ սկսի նրա դեմ⁷³։

Հաշտության այս դաշնագիրը⁷⁴ կործանարար հետևանքներ է ունենում Հայաստանի և անձամբ Արշակ Բ-ի համար։ Միջազգային իրադրության անսպասելի փոփոխությունը կործանման է հասցնում Արշակ Բ-ի ներքին և արտաքին ողջ քաղաքականությունը։ Իրենց զայրույթը մինչ այդ զսպած նախարարներն այժմ բացեփրաց դժգոհում էին թագավորից։

Նախարարներին հանգիստ չէր տալիս ամենից առաջ Արշակավանի գոյությունը։ Նրանց դեմ մղված պայքարում Արշակ Բ-ն բացահայտորեն հովանավորություն տակ էր առել սոցիալական ստորին խավերին, ապաստան և արտոնություններ տալով նրանց իր հիմնած քաղաքում։ Նախարարներն առիթ էին փնտրում իրենց վրեժը լուծելու, իսկ քաղաքական նոր իրադրությունը գործողության ազատություն էր ընձեռում նրանց։ Ապահովելով թագավորից

⁶⁹ Ammian. Marc., XXIII, 3, 5, XXIV, 7, 8, XXV, 7, 9—12. Տե՛ս է. Աստուրյան քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 292, ծան. 4, 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 177։

⁷⁰ Ammian. Marc., XXV, 3. 6—23։

⁷¹ Նույն տեղում, 7. 13—14։

⁷² Նույն տեղում, XXV, 7. 9—11։ Կաստրա-Մավրորում (մավրերի բանակատեղ), տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 177։

⁷³ Ammian. Marc., XXV, 7, 12, հայերեն թարգմ. տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 178—179։

⁷⁴ Ամմիանոսի և Փավստոսի (Դ, Իա) հաղորդումները համահնչուն են։

զժգոհ նախարարների (որոնք, ինչպես Խորենացին է ասում, «կատաղած էին իրենց ծառաների և հանցավորների դեմ») և կաթողիկոս Ներսես Ա-ի լռելյայն օժանդակությունը, նախարարական զորքերը Ներսես Կամսարականի ղլխավորությամբ հարձակվում են Արշակավանի վրա, հիմնահատակ ավերում, իսկ բնակչությանը սրի քաշում⁷⁵։ Այսպես, նախարարները պատժեցին այն ծառաներին, գյուղացիներին, շինականներին, իրենց պարտքերից ու պարտականություններից խուսափողներին, որոնք համարձակվել էին փախչել իրենց տներից։ Աղատվել էին միայն ծծկեր երեխաները։

Արշակավանը թագավորի հենարանը շարձած, ավերվեց և դա մեծ հարված էր Հայոց թագավորի հեղինակությանը։ Արտաքին ահեղ վտանգի նախօրինակ սկսվում են արլունահեղ ընդհարումներ թագավորի⁷⁶ ու անհնազանդ նախարարների միջև։ Շապուհ Բ-ն շտապում է Հայաստան ուղարկել իր զորավարներից մեկին, հանձնարարելով, որ նրան միացած հայկական զնդի՝ դեպի պարսիկները հակված զինվորականների միջոցով գերի վերցնի Արշակ Բ-ին, սակայն վերջինս ձեռոյս ետ ի նոցան է զկողմամբ Կալկասու, վրաց միաբանելով։ Վրաց աշխարհից Արշակ Բ-ն վերադառնում է օժանդակ զորքով, որին միանում են արքունիքին հավատարիմ հայ նախարարների զորամասերը և կարողանում են ճնշել ապստամբ նախարարներին։ Այդ ժամանակ Ներսես Ա կաթողիկոսը որոշում է միջնորդի ու հաշտարարի դեր կատարել։ Նրան հաջողվում է թագավորին հաշտեցնել նախարարների հետ և դրանով իսկ կանխել վերջիններիս բնաջնջումը։ Այդ հաշտությունը Ներսես Ա-ն օգտագործեց հօգուտ հոռմեացիների, պատանդ ուղարկելով կայսրին թագածառանգ, տակավին մանուկ Պապին և Հայոց ավագանու այլ սեպուհների։

Սակայն շուտով Արշակը դժոժում է իր խոստումը և վրեժ լուծում Արշակավանի ավերման գլխավոր նախաձեռնողներից։ Ինչպես նշում է Խորենացին, Արշակը «կոտորեց նախարարներից շատերին, մանավանդ բնաջինջ արեց Կամսարականների ցեղը, աչք տնկելով Արտագերս ամրոցին և Երվանդաշատ քաղաքին, որ նրանց ոստանն էր»⁷⁷։

Մթնոլորտն այնքան շիկացած էր, որ այլևս անհնար էր Արշակի հաշտությունն ավագանու, հատկապես նրա հոռմեասեր թևի հետ։ Այս խմբի գլուխ էին կանգնած Հայաստանի այնպիսի մեծամեծներ, ինչպիսիք էին կաթողիկոս Ներսես Ա-ն և սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը։

Թագավորի հետ անձնական հաշիվներ ունեին ոչ միայն Հոռմի կողմնակիցները, այլև իրանասեր նախարարները։ Ավագանու այդ խմբի գլուխ էին

75 Խորենացի, Գ, ի է (աշխ. թարգմ., էջ 263); Տե՛ս Գ. X. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, стр. 59—60.

76 Արշակ Բ-ն օգնության է կանչում իր դաշնակցին՝ Իբերիա-Քարթլիի (Վիրք) թագավոր Միհրանին, որը վրացական զուռն է ուղարկում (Խորենացի, Գ, ի է, էջ 266), Սոփոսոյցեան օն-Օտոսոս, Տօճօցցցօ. Թ. II, օծօլօսօ, 1973, էջ 78; Գ. A. Меликушвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 453—454, 476—477.

77 Խորենացի, Գ, լ ա (աշխ. թարգմ., էջ 266—267)։ Փրկվում է միայն Սպանդարտ իշխանը։ Ի դեպ, սա ոչ այնքան անձնական վրեժ էր, որքան, ինչպես երևում է Խորենացու հաղորդումից, Կամսարականների հարուստ հոգերին տիրանալու ձգտում։ Կամսարականների տիրությունը Շիրակ և Արշարունիք գավառները, բռնագրավվում են հարբունիս։ Արշակը վերաջինում է Արտագերս ամրոցը և դարձնում գանձարան (Առ, Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 463)։

կանգնած այնպիսի ազդեցիկ դեմքեր, ինչպիսիք էին մազդեականություն ընդունած Մեհրունիան Արծրունին և Վահան Մամիկոնյանը⁷⁸:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում, երբ պարսկական ներխուժման վտանգն սպառնում էր Հայկական պետության բուն գոյությունը, պետք էր համախմբել երկրի բոլոր այն ուժերը, որոնք ի վիճակի էին հակահարված տալու թշնամու հարձակմանը: Սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, մոռանալով ներքին դժգոհությունը, նորից մտերմանում է Արշակ Բ-ի հետ, որպեսզի այս պատասխանատու պահին վերականգնի թագավորի հեղինակությունը և բարձրացնի հայոց զորքի ոգին: Նա է, փաստորեն, 364—367/8 թթ. գլխավորում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանյանների ներխուժումների դեմ:

Պարսիկների դեմ հայ ժողովրդի մզած պայքարը հիմք է հանդիսացել «Պարսից պատերազմ» կոչվող մեծ վիպերգության, որի կենտրոնական անձը խիզախ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանն է: Անսահման էր ժողովրդի զայրույթը հայրենիքի թշնամիների նկատմամբ: Պահպանվել է դավաճան Վահան Մամիկոնյանին հասած պատժի մասին հայրենասիրական մի դրվագ: Նրա որդին՝ Սամվել Մամիկոնյանը, չկարողանալով հանդուրժել հոր դավաճանությունը հայրենիքին ու ժողովրդին, սպանում է նրան ու խորթ մորը՝ Որմիզդուխտին, որը Շապուհ արքայի քույրն էր, իսկ ինքը միանում է ժողովրդական աշխարհազորին⁷⁹:

Շապուհ Բ-ն արդեն որոշել էր ասպարեզից վերացնել Արշակ Բ-ին և վերջ տալ Հայաստանի անկախությանը: Արշակ Բ-ին նա խորամանկորեն հրավիրում է իր մոտ՝ վիճելի հարցեր լուծելու: Որպեսզի Հայոց թագավորը հավատա Շապուհին, ժամանած դեսպաններն Արշակ Բ-ին ցույց են տալիս վարագագիր մատանիով կնքված աղ. զրադաշտական ամենասուրբ երդումն էր դա: Հրավերը կրկնվում է մի քանի անգամ, և Արշակ Բ-ն համոզվում է, որ արքայից արքան չի կարող դրժել իր երդումը⁸⁰:

Արքունիքում այդ հարցը քննարկելուց հետո որոշվում է Պարսկաստան ուղարկել Արշակ Բ-ին՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի ուղեկցությամբ: 367 թ. նրանք երկուսով գալիս են Տիզբոն՝ Շապուհ Բ-ի արքունիքը: Առաջին օրերին նրանց սիրալիք ընդունելություն է ցույց տրվում: Բայց որոշ ժամանակ անց Շապուհ Բ-ն համոզվելով, որ Արշակը չի հնազանդվի իրեն, կալանավորում է նրան և նետում հեռավոր Խուժաստանի Անդամը (Անհուը) բերդը⁸¹:

Շապուհը խիստ դաժան է վարվում Վասակի հետ, որը բազմիցս ծանր հարվածներ էր հասցրել պարսից զորքերին: Ծաղրելով Վասակի կարճ հասակը, Շապուհը նրան աղվես է անվանում, որն այդքան տարի կոտորում է արյաց զինվորներին: Վասակը համարձակ պատասխանում է. «Մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվես»: Բայց մինչև ես Վասակն էի, ես

78 Առաջինը Վասակ Մամիկոնյանի քրոջ որդին էր, իսկ երկրորդը՝ եղբայրը:

79 Փավստոս, Գ, 8թ:

80 Փավստոս, Գ, 8թ:

81 Փավստոս, Գ, 8թ: Ammian. Marc., XXVII, 12, 3: Փավստոսը Արշակի՝ Պարսից արքունիքում գտնվելու հետ կապված մի ժողովրդական ավանդություն է պատմում՝ կապված հայրենի հողի ուժի հետ: Ինչպես նշում է կոն, դրանում կարելի է նկատել հայ ժողովրդական մի տարրերակն այն այլաբանության, որ տարածված էր շատ ազգերի մեջ և ներկայացնում էր հողի ուժը (Առ, հ. Ա, էջ 633, ծան. 1):

հսկա էի. մի ոտքս մի լեռան վրա էր, մյուս ոտքս՝ մի այլ լեռան վրա. երբ աչ ոտքիս վրա էի հենվում, աչ լեռն էի գետին տանում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետին տանում»⁸², Եվ երբ Շապուհը հետաքրքրվեց, թե այդ ինչ լեռներ են, Վասակը պատասխանեց. մեկը ինքը՝ Շապուհն է, իսկ մյուսը՝ հունաց թագավորը: Շապուհը հրամայում է Վասակին մորթազերծ անել, մորթը խոտով լցնել և ուղարկել Անհուշ բերդը⁸³, որ Արշակը նրան միշտ աչքի առաչ ունենա: Մի առ ժամանակ անց, այդ ամրոցում, ըստ Փավստոսի, ինքնասպանություն է գործում Արշակը (ըստ Ամմիանոսի, նրան մահապատժի են ենթարկում)⁸⁴:

Այս ժամտնակ Մեծ Հայքից անջատվել էին նրա ժայրամասային գավառներից մի քանիսը՝ Աղձնիքը, Գուգարքը, Ուտիքի մի մասը, Արցախը, Կասպից աշխարհը (Փայտակարանը), Կորզվաց աշխարհը: Սրանք մտել էին Շապուհ Բ-ի իշխանության տակ, իսկ Մոփքը՝ կայսրության⁸⁵,

Այս ճակատագրական պահին էլ ավելի են համախմբվում ժողովրդի տարրեր խավերի ուժերը՝ հայրենիքին սպառնացող օտար լծի դեմ մղվող համատեղ պայքարում: Ժամանակավորապես թագավորական իշխանությունը ներկայացնում էին Փառանձեմ թագուհին և նրա անչափահաս որդին՝ Պապը: Նրանք փակվում են Արտագերս ամրոցում, որը շուտով պաշարվում է պարսիկների կողմից: Այստեղ թագուհին ուժեր է կազմակերպում թշնամուն հակահարված տալու համար⁸⁶,

Հոռմի գաղտնի և բացահայտ օգնությամբ լեռներում ապաստանած նախարարները, արձագանքելով թագուհու կոչին, ուժեր էին հավաքում՝ թըշնամուն երկրից վտարելու համար: Սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանի որդին՝ եռանդուն և արիասիրտ Մուշեղ Մամիկոնյանը⁸⁷: Ներսես Ա կաթողիկոսը և Մուշեղ Մամիկոնյանն իրենց միացած նախարարների հետ միասին թագուհու անունից դիմում են Հովհաննոսի հաջորդ՝ Վաղես կայսրին (364—378), խնդրելով նրան իր հովանավորության տակ վերցնել Հայաստանը և գահին նստեցնել օրինական գահաժառանգ Պապին⁸⁸:

Մինչ այդ Փառանձեմ թագուհին 14 երկար ու ձիգ ամիսներ (368—369) արիաբար պաշտպանում էր Արտագերսը: Սկզբում նրա տրամադրության տակ կար 11. 000 զինվոր, որոնք նվիրված էին թագուհուն և քաջությամբ պաշտպանում էին ամրոցը: Թագուհու հիմնական նպատակը որդու կյանքը փրկելն էր⁸⁹, Դա նշանակում էր նաև փրկել թագավորական դինաստիան, որի առկա-

⁸² Նույն տեղում (աշխ. թարգմ., էջ 215):

⁸³ Նույն տեղում:

⁸⁴ Նույն տեղում, *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 1—4: Փավստոսը պատմում է, որ Արշակ Բ-ի Դրաստամատ անունով ներքինին, Շապուհից թույլտվություն ստանալով, այցելում է Արշակին: Նա արձակում է Արշակի կապանքները, լվանում նրան, հագցնում ազնիվ զգեստներ և ճոխ սեղան պատրաստում: Այդ ժամանակ Արշակը մրգի դանակով ինքնասպանություն է գործում: Տեսնելով այդ, Դրաստամատը նույն դանակով վերջ է տալիս իր կյանքին (Փավստոս, Ե, է):

⁸⁵ Նույն տեղում, Դ, Ժ, Լեռ, Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Տփղիս, 1917, էջ 628: Հ. Մաեանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 186—188:

⁸⁶ Փավստոս, Դ, ճե:

⁸⁷ Նույն տեղում, Ե, ա:

⁸⁸ *Ammian. Marc.*, XVII. 12. 10:

⁸⁹ Փավստոս, Դ, ճե:

յության շնորհիվ տակավին պահպանվում էր կենտրոնացած, միասնական Հայաստանը:

Փառանձեմը վաղորոք հոգ էր տարել այն մասին, որ արքայազն Պապը ամրոցից հեռանա հռոմեական սահմանները՝ կայսեր մոտ: Եվ այժմ թագուհին անհամբեր սպասում էր հռոմեական օժանդակ զորքերին, որոնց ժամանման մասին քանիցս խոստումներ էին ստացվել նախարարների ուղարկած սուրհանդակների միջոցով:

Իմանալով ամրոցում եղած գաղտնուղու մասին, Շապուհ Բ-ն թաղուհու մոտ է ուղարկում իր կողմն անցած երկու հայերի՝ Գղակին⁹⁰ և Արտավանին, որոնք համոզում են Հայոց տիկնոջը՝ հանձնվել թշնամու ողորմածությանը, ալլապես նրան սպասում էր արքայից արքայի ցանուժը: Սակայն Փառանձեմը կարողանում է ազդել նրանց վրա և նրանք անցնում են թագուհու կողմը: Արդյունքը լինում է բերդապահ զորքերի գրոհը հարձակման շապասող պարսիկների վրա, որոնք ջախջախվում են: Դրանից հետո Վաղեսին է ուղարկվում թագուհու նոր պահանջը՝ թագաժառանգ Պապին Հայոց թագավոր նշանակելու մասին⁹¹:

Կայսրը, որ առհասարակ խուսափում էր Սասանյանների հետ զինված ընդհարումից, սահմանափակվում է նրանով, որ նեոկեսարիայում ապրող Պապին մեծ պատվով ուղարկում է Հայաստան, առայժմ առանց թագավորական տիտղոսի, որպես Հայաստանի կառավարիչ⁹²:

Ստանալով այս դեպքերի լուրը, Շապուհ Բ-ն գազազած, մեծաքանակ զորքով սկսում է ավերել Հայաստանը: Պատանի Պապը, ստիպված, Գղակի և Արտավանի հետ հեռանում է Ճորոխի հովիտը, Տայքի անառիկ կիրճերը: Մոտ հինգ ամիս նա թաքնվում է խոր անտառներում՝ Լաղիկեի սահմանի մոտ⁹³: Այդ ժամանակ Շապուհ Բ-ն ներխուժում է Իբերիա-Քարթլի (Վրաց աշխարհ), ջրում այնտեղից հռոմեացիների նշանակած Սուրմագ (Սաուրմագ) թագավորին և տեղը նշանակում նրա ազգական Ասպագուրին (Վարագ-Բակուրին)⁹⁴: Վիրքից վերադառնալով՝ նա Պապին հափշտակելու անհաջող փորձ է անում, որից հետո նորից վերադառնում է Արտագերս ամրոցի պարիսպների տակ: Փառանձեմը շարունակում էր հերոսաբար գիմազբել: Սովն ու հիվանդությունները ոչնչացրել էին նրա զորքը, Փառանձեմը շունչը ո՛չ մարդիկ, և ո՛չ

⁹⁰ Ինչպես նշում է Մարկվարտը (*J. Markwart, Untersuchungen zur Geschichte von Eran. I, Leipzig, 1905, S. 212—214, 1905, s. 212—214, նաև նույնի՝ Südarmenten und die Tigrisquellen, էջ 154—155*), որի հետ համաձայն է Հ. Մանանդյանը, Ամմիանոսի հիշատակած Գղակը (*Cylaces, Cylaces, Ammian. Marc., XXVII, 12, 5*) և Փավստոսի հիշատակածը՝ նույն ձայր մարդպետ Գղակն է (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 198): Լեոն զբում է, որ ձայր ներքինապետի մասնակցությունն այս բանակցությունների մեջ շփոթություն է առաջացրել, կարծել տալով, թե ներքինին առանձին մարդ չի եղել, ա չ ենք ինքը՝ Ամմիանոսի հիշատակած Կիլակը (Լեո, նշվ. աշխ., էջ 636—637): Մարկվարտը ենթադրում է, որ Արտագերսի երկու պաշարում է եղել. առաջինի ժամանակ պարսկական զորքն առաջնորդել էին Ամմիանոսի հիշատակած Գղակը և Արտավանը, իսկ երկրորդի՝ Փավստոսի հիշատակած Ջիկը և Կարենը (*J. Markwart, Untersuchungen..., 212*):

⁹¹ *Ammian. Marc., XXVII, 12, 7—9*:

⁹² Նույն տեղում, *XXVII, 12, 10*:

⁹³ Նույն տեղում, *XXVII, 12, 11*:

⁹⁴ Նույն տեղում, *XXVII, 12, 4*: Տե՛ս Վ. Զոլոտով, Վարդանանյան, Վարդանանյան և Արտավանը, իսկ երկրորդի՝ Փավստոսի հիշատակած Ջիկը և Կարենը (*J. Markwart, Untersuchungen..., 212*):

մթերք: 14-ամսյա պաշարումից հետո պարսիկները գրավում են ամրոցը: Արքայից արքայի ձեռքն են ընկնում Փառանձեմ թագուհին և թագավորական գանձերը: Հայրենիքի այդ քաջարի պաշտպանը զոհվում է տանջալից մահով⁹⁵:

Պարսկաստան վերադառնալիս Շապուհ Բ-ն (369) ավերածության է մատնում թագավորական ոստան Այրարատը, քանդում Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարհավան, Զարիշատ, Վան, Նախճավան և արքունի այլ քաղաքներ⁹⁶, որոնց ողջ ազգաբնակչությունը (որոնց թվում նաև առևտրով ու արհեստներով զբաղվող հրեաներ և ասորիներ) գերի է տարվում: Հայաստանի արհեստագործական, տնտեսական-առևտրական ու մշակութային խոշոր կենտրոններին հասցված էր ծանր ու անուղղելի հարված: Կործանված քաղաքներն այլևս չվերականգնվեցին և հետզհետե կորցրին իրենց նշանակությունը: Երկրի կարևորագույն ստրատեգիական կետերում տեղավորվում են պարսկական կայազորները: Հալածանք է սկսվում քրիստոնեական հոգևորականության դեմ՝ որպես Հռոմի գործակալների: Քաղաքային ազգաբնակչության զանգվածային գերեվարությունը Հայաստանից շարունակություն էր այն քաղաքականության, որ իրագործվում էր Շապուհ Բ-ի կողմից IV դ. կեսերին՝ պարսկական զորամասերի գրաված Ասորիքում, Կապադովկիայում և Կիլիկիայում: Հայաստանից բռնագաղթած ազգաբնակչությունը հոգևորականներով հանդերձ ևս տարվում է Իրանի խորքերը և բնակեցվում նոր հիմնված քաղաքներում: Նոր բնակատեղիներում նրանք հանդիպեցին բազմաթիվ քրիստոնեական համայնքների:

Հայաստանի քաղաքային կենտրոնների ավերումը խախտում էր երկրի առանձին մասերի միջև գոյություն ունեցող կապերը: Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառ այդուհետև դառնում էր ինքնամոտի, ինքնաբավ մի միավոր, մի հանդամանք, որ տանում էր դեպի բնատնտեսության բացարձակ տիրապետություն և քաղաքական անջատողականության խորացում:

Հելլենիստական տիպի քաղաքը կործանվեց, նրա տեղը բռնեց ֆեոդալական կալվածքն իր բնատնտեսությամբ՝ ֆեոդալականապես կախյալ բնակչությամբ: Շապուհ Բ-ի ավերիչ արշավանքն ուղեկցվում էր կողոպուտով, կոտորածով, բնակչության հալածանքով:

Հայ պետականության գոյությունը սպառնացող վտանգի այս պահին նախարարները, ժողովրդական զանգվածները և աշխարհազորը համակված էին մեծ զայրույթով՝ պարսիկների և նրանց կողմն անցած հայրենադավ իշխանների նկատմամբ և ամենքը պատրաստ էին հայրենիքի պաշտպանությանը: Համաժողովրդական պայքարի, ինչպես և Հռոմից ստացված օգնության շնորհիվ հաջողվեց փրկել Մեծ Հայքի կենտրոնացված պետությունը: Կայսրը օժանդակ զորք էր ուղարկել կոմես Արինթոսի⁹⁷ ղեկավարությամբ, որին հրամայված էր ապահովել Պապի գահակալությունը և հայերին պաշտպանել պարսիկների հարձակումից⁹⁸: Օժանդակ զորքերի հետ Պապը մտավ

⁹⁵ Փավստոս, Դ, ԺԵ. Խորենացի, Գ, 1Է, *Amlian. Marc.*, XXVII, 12, 12.

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Փավստոսի մոտ. այս անունը հիշատակվում է «Ադէ» ձևով, որը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել «Արէ» (*J. Markwart, Untersuchungen...*, էջ 214):

⁹⁸ *Amlian. Marc.*, XXVII. 12. 13: Փավստոս, Ե, ա: Ը. Մեհանդյան, 3շվ. աշխ., էջ 201—202.

Հայաստանի սահմանները⁹⁹, նրան միացան ժողովրդական աշխարհագրային-ներք, որոնց օգնութեամբ պարսիկները դուրս մղվեցին երկրից: Սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի և ներսես Ա կաթողիկոսի ու զորքի հետ միասին Պապը¹⁰⁰ 369 թ. պարսնը հաղթականորեն մտավ Արտաշատ և հույակվեց Մեծ Հայքի թագավոր:

4. ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համառ պայքարից հետո Պապ թագավորին հաջողվում է մաքրել երկիրը սասանյան զորքերից: Գահին հավատարիմ նախարարների, զորքի և ժողովրդի անձնուրաց պայքարի շնորհիվ երկիրն ազատագրվում է թշնամուց:

Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջականության վերականգնումը Շապուհ Բ-ի համար հավասարազոր էր պարտության: 363 թ. «ամոթալի դաշնագրով» Սասանյաններին անցած տարածքներից մնում էր միայն Մծբին քաղաքն իր շրջակայքով: Իսկ հռոմեացիներն ամրացել էին սահմանամերձ Ամիդ քաղաքում, որն ավերվել էր վերջին պատերազմների ընթացքում, բայց արագ վերականգնվում էր: Վաղեսը, վերջացնելով պատերազմը գոթերի դեմ, հնարավորություն ունեցավ միջամտելու Հայաստանի և Վիրքի (Իբերիայի) գործերին: Կայսրն անձամբ 371 թ. եկավ Կապադովկիա, իսկ այնտեղից՝ Անտիոք¹⁰¹: Խախտելով դաշնագրի պայմանները, կայսրն իր զինված ուժերով օգնում է ոչ միայն Պապին գահ բարձրամնալու Հայաստանում, այլև իր զորավար Տերենտիոսի զխավորությամբ 12 հռոմեական լեգեոն է ուղարկում Վիրք՝ վերստին թագավորեցնելու Սաուրմագին, որը հաստատվում է երկրի արևմտյան մասում որպես կայսեր վասալ, իսկ հյուսիսային և արևելյան շրջաններում գահակալում է արքայից արքայի վասալ Վարազ-Բակուրը¹⁰²:

Հռոմեացիների ինքնակամ գործողությունները Հայաստանում և Վիրքում առավել բորբոքեցին Շապուհ Բ-ի զայրույթը: Երբ Շապուհ Բ-ն վճռական բողոք է հայտնում ու պահանջում, որ Վաղեսը հավատարիմ մնա Հովիանոսի դաշնագրին և հռոմեական զորքը դուրս բերի Հայաստանից, կայսրը կտրականորեն հայտարարում է, որ ինքը ոչ միայն չի հրաժարվում Հայաստանին «հովանավորելուց», այլև չի զիջելու նաև Իբերիան (Վիրքը)¹⁰³:

Շապուհ Բ-ն պատերազմ է հայտարարում կայսրությանը և 371 կամ 372 թ., զարնանը, մեծ բանակով շարժվում է դեպի Հայաստան և Վիրք: Կայսրը մեծ զորքով նրա դեմ է ուղարկում Տրայանոս կոմեսին և ալամանների նախկին թագավոր Վաղոմարին: Ճակատամարտը տեղի է ունենում Հայաստանում, Զիրավի դաշտում¹⁰⁴, սրբազան Նպատ լեռան հյուսիսային փեշերին,

⁹⁹ Մինչ այդ Ամմիանոսի հաղորդած՝ Պապի և Շապուհի միջև եղած բանակցությունների և Գրակի ու Արտավանի սպանության մասին տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 202—203:

¹⁰⁰ Պապի տարիքի խնդիրը և դրա հետ կապված այլ հարցեր տե՛ս Ն. Մանանդյան, նույն տեղում:

¹⁰¹ Տե՛ս Ն. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 205:

¹⁰² *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 16—17: Տե՛ս Նախորոջցուլոս օստրոոս Եարճոջոջո, Ե. II, էջ 79:

¹⁰³ *Ammian. Marc.*, XXVII, 12, 15—16: Տե՛ս Նախորոջցուլոս օստրոոս Եարճոջոջո, Ե. II, էջ 79—81:

¹⁰⁴ Խորենացի, Գ՝ լե: Տե՛ս Նաև՝ Լեո, հ. Ա, Տփղիս, 1917, էջ 649: Տե՛ս Նախորոջցուլոս օստրոոս Եարճոջոջո, Ե. II, էջ 79—81: